

Poblament romà al Solsonès: estat de la qüestió

La existencia de actividades artesanales en el ámbito de la villa demuestra la implantación de unos sistemas de explotación característicos de la economía romana en el Solsonès. La implantación de estas actividades responde parcialmente al principio de autarquía propio de los núcleos rurales. El interés real reside en la vinculación de actividades complementarias de la agricultura para producir un rendimiento propio. En ambos casos supone una explotación intensiva de los recursos naturales. Sus características se estudian con detalle en los tratados de agronomía, que son una fuente importante de información.

El poblamiento y el sistema de explotación que definen el paisaje del Solsonès vienen dados en parte por este modelo económico. El patrón de asentamiento romano aparece condicionado por el medio natural de la comarca (red hidrográfica, paisaje, suelos) y por factores históricos (los antiguos poblados ibéricos). Las relaciones socio-económicas con los cercanos núcleos romanos de *Iesso*, *Sigarra* y *Aesso* pueden verse confirmadas por las producciones del taller de Abella-Solsona y la hipotética lectura de las marcas Ter() Pater(). Sólo la continuación de las investigaciones permitirá adelantar en el estudio de estos aspectos.

Palabras clave: Villa, economía, poblamiento, paisaje, medio natural, taller de Abella, Ter() Pater().

The existence of handicrafts activities related to the "villa" shows the implantation of systems of exploitation typical of the Roman economy in the Solsonès. The implantation of these activities responds partially to the idea of autarchy which can be seen in the rural nucleus. The real interest is the link of complementary activities of the agriculture in order to make an extra income. In both cases an intensive exploitation of the natural resources is involved. Its characteristics are studied in detail in the agronomist treaty which is a very important source of information.

The populating and the farming system that defines the landscape of the Solsonès are given in part by this economic model. The pattern of Roman settlement is conditioned by the natural resources of the region (hydroelectric net, landscape, ground) and by historic factors (the old Iberian villages). The socioeconomic relationships to the close Roman nucleus of *Iesso*, *Sigarra* and *Aesso* can be seen confirmed by the Abella-Solsona pottery productions and the hypothetic reading of the Ter() Pater() mark. Only the continuation of the researchs will allow the progress of the study of these aspects.

Key words: Villa, Economy, Populating, Landscape, Natural resources, Pottery Abella, Ter() Pater()

Antecedents i problemes d'anàlisi

La investigació científica del poblament romà del Solsonès fou iniciada, com en altres camps de l'antiguitat a la comarca, per Mn. Serra Vilaró, en la dècada dels anys 20. Els resultats de les seves excavacions (SERRA VILARÓ, 1923-24 i 1924-25) han estat el fonament de tots els treballs posteriors sobre la zona i de les síntesis sobre la prehistòria, el món ibèric o l'època romana a Catalunya que inclouen referències concretes a les comarques interiors. Les dades arqueològiques disponibles només s'han incrementat molt recentment, encara que el seu valor és molt desigual (TARRADELL, 1978a; 1978b, 245-250; GURT et al., 1987 39-44; GURT, 1993a, 217; 1993b, 218; PRINCIPAL, RIGAU, 1993, 95-108). Aquest fet reflecteix el tipus d'activitats científiques realitzades a la comarca: intervencions parcials i discontinües a llocs molt concrets, o actuacions d'urgència

que rarament s'integren dins un pla de recerca amb objectius definits. En aquestes condicions, la majoria de treballs recents es limiten a memòries d'excavació més o menys elaborades o a presentar com a síntesi d'una qüestió un catàleg descriptiu de jaciments.

És evident que els límits de la documentació arqueològica impedeixen una visió total, o si més no, parcialment clara, de l'ocupació de la comarca del Solsonès durant l'època romana. A més a més, no disposem de documentació precisa sobre prou jaciments com per poder realitzar una seqüència continuada des de l'inici de la romanització fins al començament de l'alta edat mitjana. Es coneixen, sobretot, establiments dels segles I i II de la nostra era, però anteriors i posteriors a aquests segles no n'hi ha de ben documentats. El problema s'evidencia clarament quan es comprova la presència d'importants poblats ibèrics, que foren ocupats fins al final del segle I aC (Castellvell), o, fins

i tot més tard (Sant Miquel de Sorba), i de construccions paleocristianes del segle v-vi a la zona (sepulcre de Sorba). Aquesta situació fa pensar en una continuïtat d'hàbitat al llarg de tot el període d'ocupació romana. En el mateix sentit cal prendre les cites dels autors clàssics que fan referència a *Setelsis*, identificada com a Solsona, en època dels flavis i dels antonins (*Geographia* de Claudi Ptolemeu, II,6, 71; G. FABRE, M. MAYER, I. RODA, 1985, 105ss.).

La localització del nucli de *Setelsis* planteja problemes d'ordre històric. La importància de la ciutat en l'organització dels territoris provincials per a Roma és prou coneguda. El coneixement cada vegada més precís de l'evolució de la urbanització a la Catalunya interior mostra una implantació antiga, al final del segle II i inici del s. I aC, que s'inclou en un procés general d'estructuració territorial i administrativa (GUITART I PERA 1995). Tanmateix la manca de qualsevol dada arqueològica sobre la implantació, característiques o cronologia converteix *Setelsis* en un nom geogràfic sense contingut politicoadministratiu, que no pot integrar-se dins les diferents etapes d'urbanització del nord-est de la Hispània Citerior.

Primer contacte dels romans i romanització de l'àrea del Solsonès: les dades històriques

El primer cop que els *lacetani*, poble iber que ocupava, entre d'altres, el que actualment és la comarca del Solsonès, van ser conscients de la potència militar i econòmica dels romans, fou segurament durant la Segona Guerra Púnica. És probable que Anníbal, per travessar el Pirineu utilitzés la ruta Ponts, Solsona, Berga, Bagà, coll de Jou (ABADAL, 1965, 87 ss.). Titus Livi (XXI, 23) diu que, un cop travessat l'Híber, «sotmeté els bargusis, els ausetans i la *Lacetania*, que s'estén davant dels Pirineus, i posà Hannó al front d'aquesta regió...». Veient el poderós exèrcit cartaginès, cal suposar que els indígenes s'adonarien que aquests lluitaven contra una gran potència.

No fou, però, fins al pas de l'exèrcit del cònsol Cató l'any 195 aC per reprimir la sublevació dels bergistans, que entraren en contacte directe amb el món romà. És a partir d'aquest moment que se n'inicià la empremta en aquestes contrades. Tenim coneixement d'aquesta campanya a través de Titus Livi (34, 20, 1-9), Frontinus (3, 10, 1) i Plutarc (*Cat. Mai.* 11, 2). És, però, el primer, qui aporta més dades en descriure un dels poblats assaltats per les tropes romanes: «*Oppidum longum, in latitu-dinem haudquaquam tantundem patens habebant*», això és «habitaven un poblat allargat que no s'estenia igual en amplada». Alguns autors, encapçalats per Mn. Serra Vilaró, atribueixen a aquesta campanya la destrucció dels poblats del Castellvell i Sant Miquel de Sorba (SERRA VILARÓ, 1920, 14; 1922, 44; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, 1992, 169).

Ja no tenim més dades de la presència romana al Solsonès fins cent anys després: durant la Guerra Sertoriana, l'any 77 aC, la República envià un exèrcit a les ordres de Pompeu que sotmeté el Pirineu, la *Lacetania* i els indígets (SCHULTEN, 1949, 129). Quan aquest general abandonà la *Hispania Citerior* atorgà grans beneficis a les comunitats que li havien estat

favorables. Entre aquestes cal suposar que es trobava la *Lacetania* (PONS, 1994, 62).

La xarxa de clienteles que es formaria com a conseqüència d'aquesta actuació explicaria que, anys més tard, finalitzada la guerra civil, després de la batalla de *Munda*, Sext, un dels fills de Pompeu Magne es refugiés a la *Lacetania*. Acollit per la memòria que es tenia del seu pare, tal com expliquen Cassi Dió (XLV, 10, 1) i Estrabó (III, 4, 10), inicià la lluita de nou contra els llegats de Cèsar (SCHULTEN, 1940, 166-172).

És possible que la construcció del fortí de Tentellatge, al terme de Navès se situï en època republicana i reflecteixi les característiques de l'ocupació inicial del territori. Per a M. Tarradell, l'explicació d'aquesta construcció seria la necessitat de controlar l'última ruta transversal est-oest prepirinenca (TARRADELL, 1978a; 1978b, 245-250) (fig.1).

Fig. 1 - Fortí romà de Tentellatge.

D'altra banda, la lingüística i la toponímia mostren l'existència de relacions amb l'àrea centreitàlica, particularment la Campània. R. Menéndez Pidal, per exemple, proposà que el nom d'Abella provindria de la fortalesa i la ciutat del mateix nom de la Campània (MENÉNDEZ PIDAL, 1954, 165-216). Aquest fet es podria posar en relació amb migracions d'itàlics a aquesta zona, integrada en el corrent general cap a la Península Ibèrica que té lloc al darrer segle de la República (GABBA, 1972, 289 i ss.; KNAPP, 1975; KEAY, 1990).

La incorporació tan aviat de la comarca dins de l'àmbit romà, al contrari de comarques properes com el Berguedà (PONS, 1994, 75), facilità el desenvolupament d'un sistema d'explotació agrària en extensió. Comportà, a més, l'aparició d'activitats artesanals autònomes respecte a l'agricultura, entre les quals destacarà, ja en plena època imperial, la fabricació de ceràmiques sigil·lades i de materials de construcció.

El medi físic

El Solsonès és una comarca que es troba a mig camí de la conca del Segre i la conca del Llobregat amb el seu afluent el Cardener. Una línia de carenes ubicades entre els 800 i 1.000 metres separa bastant clarament aquestes dues conques. A la vegada, la comarca apareix dividida en dues parts ben contrastades. Al nord, una part muntanyenca i esquerpa amb altituds que superen de llarg els 1.000 metres, al sud una part baixa, amb planes prou grans, com les que envolten Solsona, Olius, una part de Navès i Riner, i altres planells que són els que sovintegen més, més reduïts i esglaonats en el terreny lleument accidentat (fig. 2).

Fig. 2. - Situació de la comarca del Solsonès dins Catalunya.

Totes les restes romanes conegudes fins ara apareixen en aquesta part més baixa de la comarca, entre els planells i terres que són regats pel Cardener, la Ribera Salada i l'Aigua d'Ora, amb la seva xarxa de rases tributàries.

La configuració geològica d'aquests terrenys baixos pot fer-nos entendre l'explotació i ús en època romana. A diferència del nord de la comarca, on el relleu accidentat està format per estrats calcaris, al sud les argiles (de molt bona qualitat i utilitzades encara actualment per a la fabricació de ceràmica) alternen amb gresos i conglomerats. L'acció de l'aigua sobre aquests materials fa que el relleu sigui més accidentat i menys pla. El valor d'explotació és escàs. La sal la trobem a Cardona, els jaciments carbonífers (lignit) són al Berguedà. S'han trobat, però, al Solsonès, petits jaciments cuprífers, avui dia exhaurits o de molt baixa qualitat. Tenim constància de la seva explotació ja en època prehistòrica (SERRA VILARÓ 1924).

A. Gel-li cita una notícia de Cató sobre l'explotació de la sal de Cardona a la seva època, i també fa referència a mines de ferro i argent de les terres de l'interior (N.A. 2, 22, 28-29). La presència de ferro es constata a la zona de Canalda (Odèn). De totes mane-

res, encara que la zona muntanyenca de la comarca ofereix més riquesa mineral que la zona baixa, presenta poc valor econòmic (ALDOMÀ I PUJADES 1987).

Les possibilitats naturals més importants de la comarca són l'explotació agrícola, ramadera i forestal. Tot això ajudat per l'existència de nombrosos cursos d'aigua on es localitza el tradicional poblament disseminat de la comarca. A les terres baixes, l'únic problema és l'escassetat d'aigua a l'estiu, tot i que els tres rius esmentats condueixen aigua permanentment al llarg de l'any.

Avui dia l'aprofitament del sòl conreable suposa només 1/5 part de la superfície total del territori (Cadastrè de Rústica de 1958; Cens Agrari de 1982); observant un mapa d'usos del sòl a la comarca es veuen petites àrees conreades voltades de bosc. Fins i tot ara, amb els avenços tecnològics introduïts al camp, el recés del bosc resulta bastant imperceptible (fig. 3).

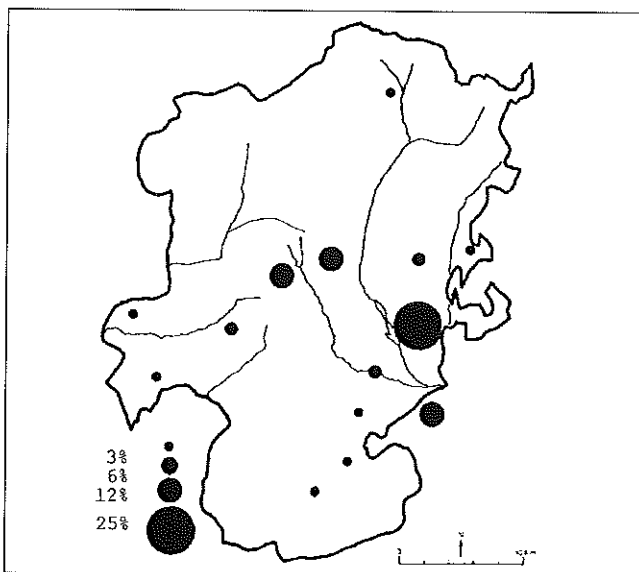

Fig. 3a. - Mapa de la concentració relativa de jaciments romans a la comarca del Solsonès. Elaboració pròpia a partir d'Aldomà i Pujades, 1987.

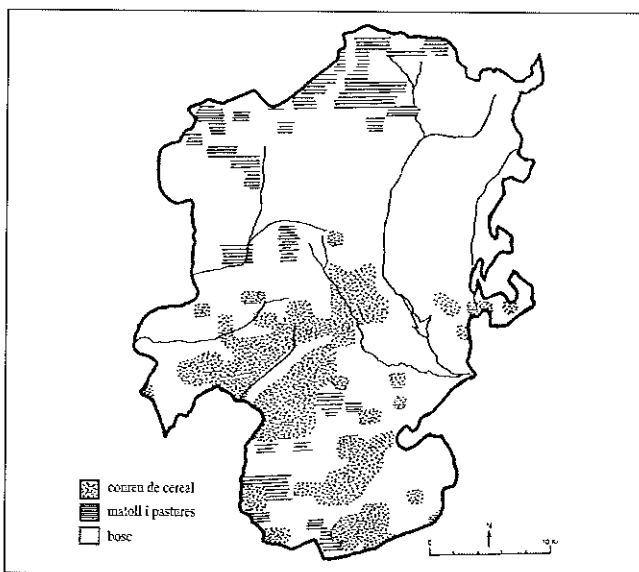

Fig. 3b. - Mapa d'usos del sòl segons el Departament de Política i Obres Públiques de la Generalitat, Mapa d'usos del sòl de Catalunya. Base de dades MAP (extret d'ALDOMÀ I PUJADES, 1987).

<i>Jaciment</i>	<i>Tipologia</i>	<i>Estructura</i>	<i>Restes</i>	<i>Cronologia</i>
Sant Llorenç de Morunys	vil·la		mà de marbre	tardoromà
El Vilar	vil·la		mat. constr.	
Els Plans	vil·la		mat. constr.	
Caí Fanta	vil·la		mat. constr.	
Setelsis (Can Sotaterra)	ciutat o vil·la?	sepulcres, termes, cases, sitges	mat. constr. Camp. A-B, TS; TSHA; TSGP, Mot.	II aC - V dC
Pallarès	vil·la		mat. constr.	
Castellvell	poblat ibèric i vil·la	muralles, cases, cisterna	tessel·les, mat. constr. opus sig., núm	VII aC - I aC
Ca l'Andal	vil·la		mat. constr.	
Coloma	vil·la		mat. constr.	
Sant Iscle I	vil·la		mat. constr., TSHA	
Sant Iscle II	restes		cer. rom.	
El Caballol	restes		TS	
La Codina	poblat ibèric	muralles, torre	Camp.; cer. rom.	s. II aC
Xuriguera	restes		núm.	
Tentellatge	fortí romà	torre de grans blocs	núm., mat. constr.	s. II - I aC
Les Planes	vil·la		mat. constr.	
Rectoria de Navès	establiment rural	murs, conduccions	CAC; TSHA; TSA TSG	alt i baix imperi
Castell de Navès	restes		TSA; sivella?	
Castell de Besora	restes		TSH	
Sala de Linya	restes		Camp. B; àmf. itàl.	
Linya	restes		TSHA	
Caí Passavant	monument funerari	fonaments, sepultures	àmf. itàl; mat. constr., mol.; aix.	
Guingueta	restes		àmf. itàl. TSH	
Pla d'Abella	taller ceràmic	forns	mat. constr. dol.; mol.; Mot.; TSHA; TSA; TSD; àmf. itàl.; Camp. B	s. II - III dC
Sorba	poblat ibèric i temple romà?	sitges, base de columna, capitell, antefixes	mat. constr. est.; Camp. A-B	s. II - I aC
Can Nadal, Can Ponç	vil·la, necròpoli i forn teules	forns, sepulcres	mat. constr.; est.; A.; epi.	
El Solar	vil·la		cer. rom.; mat. constr.	
Caí Tuta	necròpoli	sepulcres	mat. constr.	
Castell de Cardona	restes		cer. ar.; Camp.	
La Roqueta	forn teules	cambra de forn	mat. constr.; dol,	
Su	restes		cer. rom.	
Bergús	restes		cer. ar.; cer. rom.;	
Casa cremada	posta	estructura rectangular	TSH; CAC; mat. constr.	alt imperi
Segués	assentament rural	murs	contrapès i base de premsa	tardoromà
<i>Jaciments que no figuren al mapa</i>				
Font de Plata	vil·la		mat. constr.	
Vilaró de Miravé	restes	est.		
Collet de la Plana	necròpoli	tombes de lloses i tègula	antròpiques	tardoromà

Taula de signes convencionals utilitzats

<i>TS:</i> terra sigil·lada	<i>núm.:</i> material numismàtic
<i>TSHA:</i> terra sigil·lada hispànica d'Abella	<i>Mot.:</i> motlles
<i>TSGP:</i> terra sigil·lada gèl·lica paleocristiana	<i>tess.:</i> tessel·les
<i>CAC:</i> ceràmica de cuina africana	<i>cer. rom.:</i> ceràmica romana
<i>TSG:</i> terra sigil·lada sud-gèl·lica	<i>àmf. itàl.:</i> àmfora itàlica
<i>TSD:</i> terra sigil·lada clara D	<i>dol.:</i> dòlia
<i>TSA:</i> terra sigil·lada clara A	<i>mol.:</i> molí
<i>Camp.:</i> campaniana	<i>est.:</i> estuc
	<i>cer. ar.:</i> ceràmica aretina
	<i>mat. constr.:</i> material construcció

Fig. 6. - Quadre dels principals jaciments al Solsonès on es resumeixen les dades més importants de cadascun.

Les *villae* que existien a la comarca, en molts casos en el mateix emplaçament que les masies actuals (Coloma, Pallarès, Font de Plata, cal Fanta, cal Andal, Castellvell, Plans, les Planes, Mas, Peixara, can Nadal, Vilar, Vilaró, cal Passavant, i altres que cal encara confirmar) devien ser unitats d'explotació que combinaven l'agricultura, el pasturatge i l'explotació forestal. La major part de restes romanes descobertes fins al moment s'acumulen a Navès, Olius, voltants de Solsona i Riner. Totes es situen, amb l'excepció d'una part de Navès, a zones amb superfícies de conreu extenses, dedicades al cultiu de cereals. La manca de dades arqueològiques impedeix determinar quin tipus de conreus hi havia en època romana. Tanmateix, les fonts escrites medievals aporten una informació prou significativa sobre els recursos naturals i agrícoles, interpretats en el context dels sistemes d'explotació romans.

En la gran majoria de documents estudiats dels segles X-XI (BACH, 1990; 1988; SERRA VILARÓ, 1908; 1960-61, 50-51) crida l'atenció la importància del cultiu de la vinya a les àrees del voltant de Cardona, Aigua d'Ora, Riner, Navès i Olius. Abunden també les referències de transaccions de «tones», «tines», «barrils» i «cubes», elements clarament relacionats amb l'explotació i producció vinícola (BERTRAN, 1983, 29-51). Durant aquesta època el país produïa blat, forment, espelta, ordi, olives, cànem, safrà, vi, hortalisses, bestiar de llana, algunes vaques, porcs i un xic de feram (BACH, 1988, 96; 1990, 27, 72-73; LLORENS, 1986, 151; SERRA VILARÓ, 1908, 5-18; 1961, 1-13).

A aquests productes s'hi poden afegir el lli, els llegums i l'explotació del bosc. Hi ha documents que parlen encara als segles XVII-XVIII de transport de bigues de fusta per l'Aigua d'Ora en direcció a Manresa. L'existència de cultius mediterranis com l'olivera i la vinya a l'època altmedieval queda reflectida en una sèrie important de documents dels segles X-XI.¹ Pel que fa a l'olivera, també hi ha testimonis etimològics com Olius, Olivelles, Mas d'Olius i Puig d'Olius. Amb totes les reserves pertinents, es pot pensar que si la vinya i l'olivera s'han explotat des del segle X fins als nostres dies, també ho podien haver estat en època romana.

Distribució i característiques del poblament romà

La implantació dels diferents assentaments romans coneguts de la comarca del Solsonès es troba condicionada per una sèrie de factors físics. En primer lloc,

tots es troben en zones planes o amb lleugers pendents a la part baixa de la comarca, és a dir, en zones properes a les terres de conreu. En segon lloc, estan situats al costat dels eixos hidrogràfics. Això és degut tant a la necessitat d'aigua en els mateixos hàbitats com a les possibilitats de desenvolupar diferents activitats econòmiques, com veurem més endavant. La xarxa hidrogràfica és utilitzada també com a via de comunicació, convertint-se en un element important a l'hora de decidir l'emplaçament d'un establiment d'activitats complementàries concretes, com els tallers de ceràmica.

L'hàbitat romà de major entitat, però, es situa prop de nuclis ibèrics que perduren fins i tot més enllà del canvi d'era. La presència d'elements constructius romans en aquests poblats ens ho confirma. No es tracta, però, d'un fenomen aïllat. En indrets de la costa catalana, com Burriac (Cabrera de Mar, Maresme), antics poblats ibèrics han servit com a nucli inicial de romanització, després substituïts per ciutats (GARCIA I ZAMORA, 1994, 145-180). Aquest podria ser també el cas del Solsonès, tot i no haver-se localitzat un nucli urbà. Les úniques dades significatives, en aquest sentit, provenen de l'excavació realitzada per Serra Vilaró a Sotaterra, a la mateixa Solsona. En aquest lloc es coneix l'emplaçament d'un assentament ocupat en època ibèrica i durant tot l'Alt Imperi; posteriorment, el lloc es converteix en necròpolis (SERRA VILARÓ, 1923-24). Amb aquestes dades alguns autors han si-tuat *Setelsis* a Solsona (PONS, 1994, 186). La situació és semblant a les comarques de la Noguera i la Segarra, on es localitzen assentaments romans a prop de molts poblats que, a més a més, mostren materials altimperials (BARTLETT et al. 1990, 27-34) (fig. 4).

La manca d'excavacions no ens permet determinar l'entitat de cadascun dels assentaments d'època romana localitzats a la comarca. Amb tot, alguns nuclis poden definir-se com a *villae*, en funció d'una sèrie de característiques: en primer lloc, la topografia ja esmentada; en segon lloc, la presència d'un conjunt d'elements que reflecteixen la seva funció residencial (expressió d'uns valors socials i ideològics), com són l'arquitectura, els elements decoratius o la vinculació de necròpolis al poblament (SERRA VILARÓ, 1924-25, 19 ss.); a l'últim, el paper de la *villa* com a un centre que integra un conjunt d'activitats econòmiques (organitzades verticalment en un mateix procés i/o autònomes). D'altra banda, també es pot observar una distribució regular d'alguns d'aquests nuclis, estratègicament situats a les zones planes, a distàncies aproximadament equidistants entre ells (fig. 5).

També cal assenyalar la situació d'aquests assentaments al costat d'una xarxa viària documentada durant l'edat mitjana i que podria tenir un origen anterior. Aquest és el cas de la via medieval de l'Aigua d'Ora (RUU, 1985, 65-87), de la ruta Solsona-Sant Iscle-Sanaüja, que encara avui els habitants de la zona anomenen camí ral, de la ruta transversal que passa per Solsona-Navès-Berga (TARRADELL, 1978a; 1978b, 245-250) i la petita variant d'un antic camí ramader que unia el Penedès amb la Cerdanya (VILA VALENTÍ, 1973, 88). Òbviament, aquesta classificació és molt simple i presenta dificultats. La manca d'una inves-

1. AES (Arxiu Episcopal de Solsona): 276-1092; perg. 193 (876), d'Olius; perg. 808, de Figols d'Organyà; perg. 1456 i 1458, de Casa Bajona de Joval; perg. 164, de Grangers; 30 f. 142, de Solsona; nat. capb. 1715, de Sorba; capb. 20 f. 200, de Navès; Ardèvol, plec 26; Cardona 24, Valldora; plec I d'Olius, núm. 865 i 871, 876, 887 i 890; perg. original núm. 7; perg. original núm. 9; perg. 1183. ACC (Arxiu Comarcal de Cardona): perg. 500, perdut (BC Biblioteca de Cardona: Ms. 729, vol. IV, p. 225); perg. 581 (BC Ms. 729, vol. IV, p. 162); perg. 426, perdut (BC Ms. 729, vol. IV, pp. 226-227); perg. 1561; perg. 463; perg. 518, perdut (BC Ms. 729, vol. IV, p. 311); perg. 431, perdut (BC Ms. 729, vol. IV, pp. 302-303); perg. 955 (BC Ms. 729, vol. IV, p. 178); perg. 558; perg. 464; perg. 840, perdut (BC Ms. 729, vol. IV, p. 308); perg. 884, perdut (BC Ms. 729, vol. IV, p. 312).

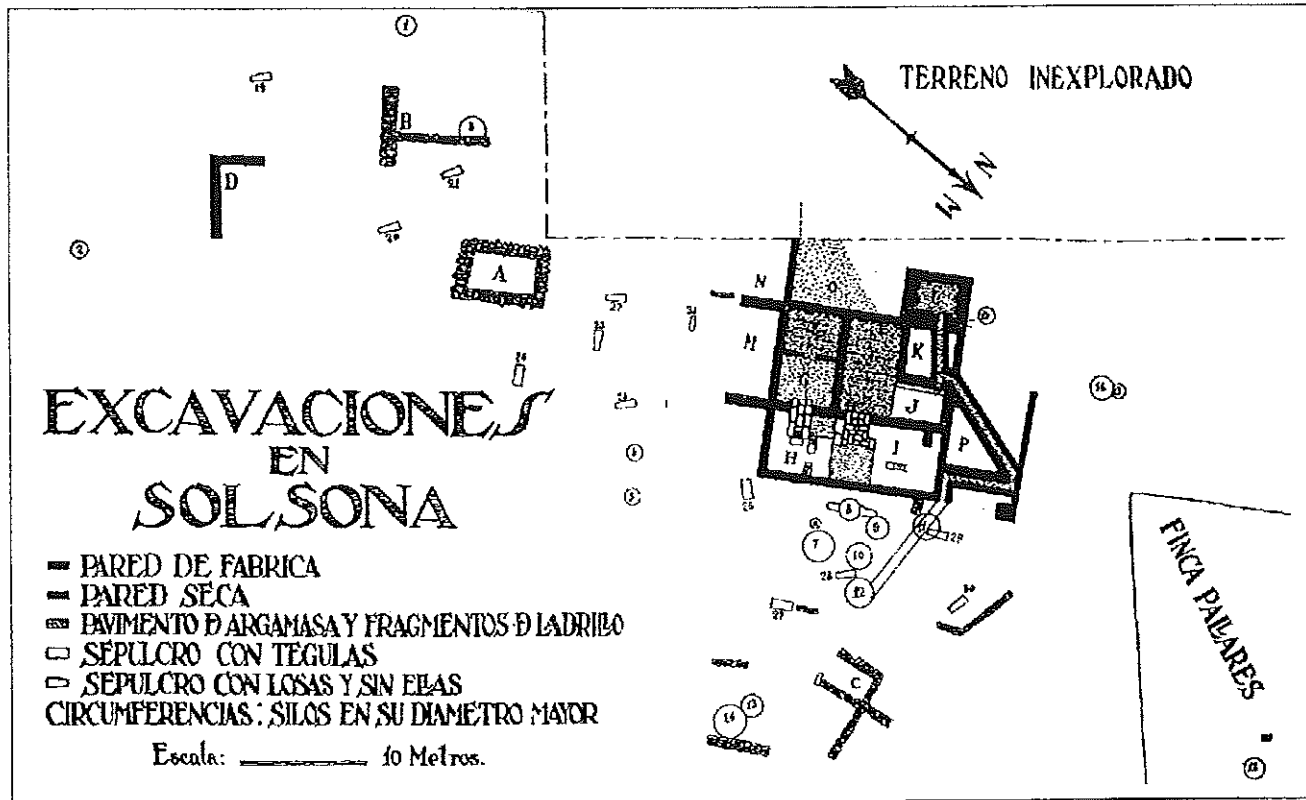

Fig. 4. - Planta de Serra i Vilaró de les temes excavades a Solsona el 1924.

tigació sistemàtica dels antics camins i l'excavació arqueològica de petits nuclis rurals ocupats temporalment o residències de famílies camperoles (petits propietaris o vinculats a *domini* més importants?). Encara resta per fer una tipologia del poblament rural a la Catalunya romana, amb massa freqüència assimilat exclusivament a la vil·la (LEVEAU 1983).

L'economia de la *villa*: diversitat, complementarietat i autonomia

Els tractats llatins d'agronomia mostren com l'agricultura, o millor, certes formes d'agricultura, ocupen una posició especial a la *villa*. En funció d'aquesta posició es comprèn l'interès primari dels agrònoms per analitzar les condicions naturals d'un *fundus*: diversitat de sòls, vegetació, aigua, recursos forestals. El tractament d'aquestes qüestions als tractats s'emmarca dins d'una reflexió general sobre les possibilitats i estratègies a l'abast d'un propietari romà per rendibilitzar un patrimoni rural (MARTIN 1971, 247; NICOLET 1988, 133). De forma simultània, la *villa* integra un conjunt d'activitats que la relacionen amb el medi natural de forma molt més àmplia. Aquesta situació exigeix, a cada cas (com s'observa en els agrònoms o a les fonts jurídiques), una anàlisi particular de les formes d'explotació dels recursos i del marc econòmic en què aquesta s'integra. Algunes d'aquestes pràctiques es vinculen directament a l'agricultura, com a part d'un cicle productiu. Però n'existeixen també altres que poden organitzar-se de forma independent. Una situació intermitja és la d'aquelles activitats sorgides com a complement de l'agricultura i que

poden assolir autonomia pròpia. Aquestes, igual que les anteriors, es desenvolupen com a resultat de la seva rendibilitat en determinades condicions (REVILLA 1993, 132).

La relació amb el medi natural és encara més estreta si tenim en compte el doble caràcter de la *villa* romana com a nucli econòmic i residencial, vinculat a unes formes concretes d'estructuració del territori (LEVEAU 1983). En aquest sentit, és evident que una part de les activitats que la *villa* inclou s'orienta cap a l'autoabastiment de les necessitats domèstiques. La importància d'aquestes necessitats no pot subestimar-se. Per comprendre-la cal valorar les dimensions del grup humà resident i, especialment, la diversificació que imposen les diferències d'estatus social a l'interior d'aquest grup i l'aplicació dels models culturals propis del món romà a la vida quotidiana, fins i tot en absència del propietari (CARANDINI 1985).

D'altra banda, la pràctica agrícola no es pot considerar com un bloc homogeni en el qual s'integren i practiquen en la mateixa forma un conjunt de conreus, sistemes de treball o infraestructures. Una agricultura orientada cap a la producció d'un excedent comercialitzable, per exemple, s'organitza a una escala concreta i integra mitjans, mà d'obra i activitats complementàries en una forma desconeguda per la petita propietat camperola. El cas més evident és el model agrícola (centrat en viticultura i olivicultura) que descriuen els agrònoms llatins i que alguns autors defineixen com una «agricultura de plantació» (DE NEEVE 1984, 76 ss.; MARTIN 1980). Aquest model es caracteritza per organitzar racionalment mitjans i personal i per l'escala de les inversions, que es justifiquen per la producció d'un excedent destinat al

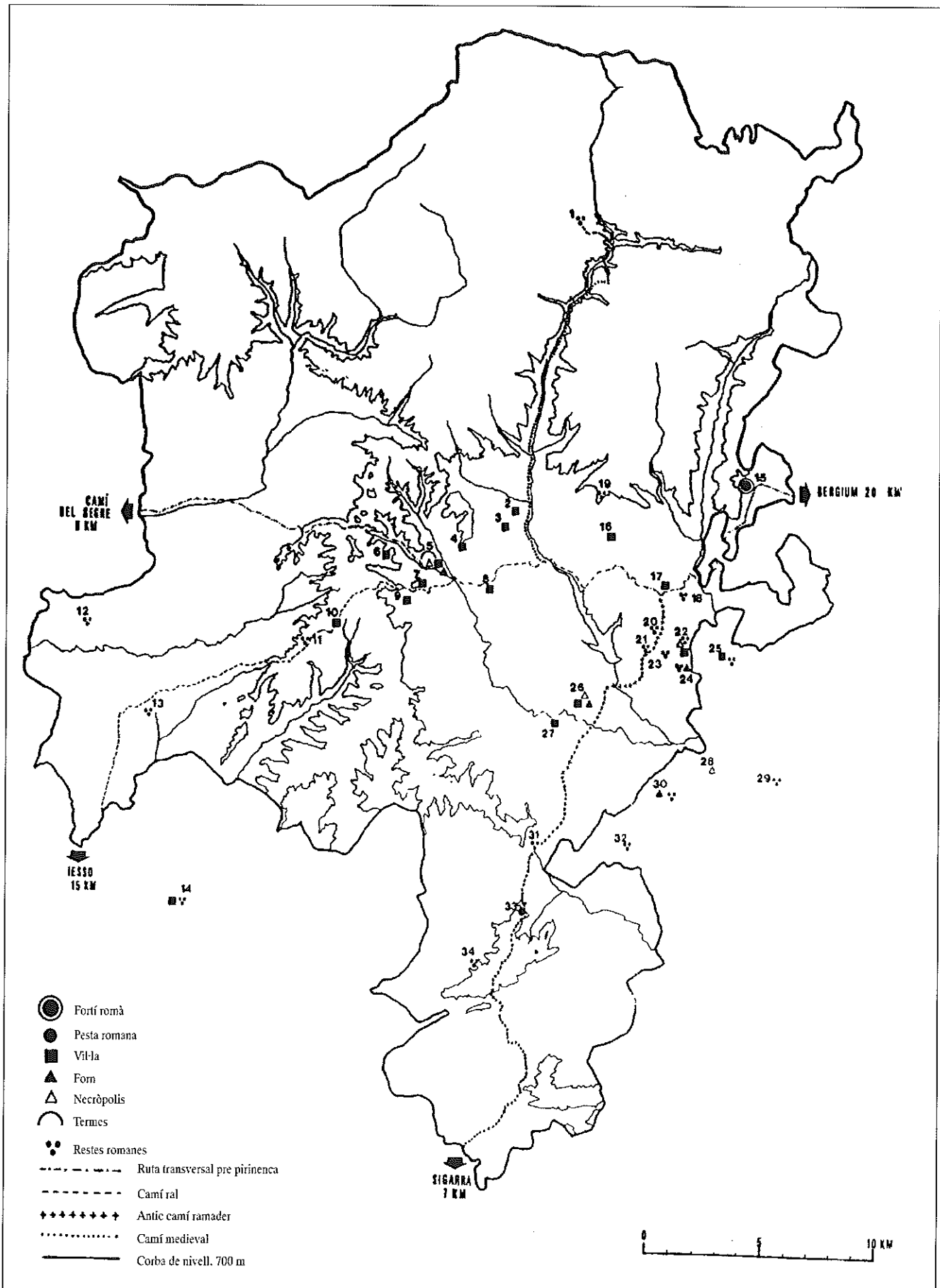

Fig. 5. - Mapa del poblament romà al Solsonès.

mercat. Es tracta, generalment, d'una producció semi-especialitzada d'elements de gran consum i cert preu, que s'exporten elaborats. Aquest fet s'explica per la necessitat de facilitar un millor emmagatzematge i el transport a llarga distància, al mateix temps que assegura un valor afegit al preu final del producte.

Una agricultura d'aquest tipus integra necessàriament activitats complementàries de signe molt divers, artesanals o simplement extractives. Entre les primeres, s'inclouen la metal·lúrgia, la cistelleria, el treball de la fusta i, especialment, la producció ceràmica. Totes aquestes activitats artesanals es dediquen a la producció de l'*instrumentum* necessari per la producció i comercialització de l'excedent agrícola (per aquest *instrumentum*: WHITE 1967; 1975). En aquesta enumeració conjunta existeix una clara consciència de la integració d'activitats diverses en relació amb una forma concreta d'agricultura (DI PORTO 1984, 3239s.; MANACORDA 1989, 450; REVILLA 1993, 146). En el mateix sentit cal valorar les referències dels agrònoms a mitjans d'emmagatzemament, que es relacionen amb la venda de la producció agrícola en millors condicions (CAPOGROSSI COLOGNESI 1981, 446).

Aquest conjunt d'activitats artesanals pot destinar-se, igualment, a l'abastament de les necessitats domèstiques. També en aquest cas, la producció ceràmica constitueix un bon exemple: al costat de l'*instrumentum* productiu, molts tallers fabriquen ceràmiques comunes, *pondera*, estatuària, etc., destinades al consum intern o a una demanda de similars característiques generada per nuclis propers (REVILLA 1993, 123 ss.). De la mateixa forma, la fabricació de material constructiu pot integrar-se en tallers de *villae* per abastar la demanda interna i de radi local. A la Tarraconesa, com a d'altres províncies occidentals i Itàlia, la integració d'activitats artesanals i agricultura coneix un gran desenvolupament des del final de la República (REVILLA 1993; 1995; LAUBENHEIMER 1985; MANACORDA 1989). Aquesta integració pot realitzar-se en el marc de la *villa*, però aquest artesanat rural també pot organitzar-se de forma autònoma.

La vinculació de l'artesanat a l'agricultura permet plantejar en una altra perspectiva la qüestió del significat de la implantació d'aquest tipus d'activitats a la *villa*. No n'hi ha prou amb interpretar aquest fenomen econòmic com a reflex d'un ideal d'autarquia que tanca la *villa* sobre ella mateixa (RIGHTI 1971, 34). Aquest ideal existeix i constitueix un factor destacat pels agrònoms llatins. Això explica les connotacions ètiques i socials que se li confereixen (NICOLET 1988, 128 ss.). Però l'autarquia a la *villa* també incorpora un significat econòmic clar. Es tracta, en primer lloc, d'un significat general: assegurar la capacitat d'auto-reproducció (productiva i domèstica) en un context econòmic amb una estructura de mercat limitada. De forma simultània, la noció d'autarquia també té un valor precís, en tant que element estructural d'un model econòmic que només apareix en àrees i moments concrets del món romà (VEYNE 1979, 264 ss.). En aquest model, la integració d'activitats complementàries (en especial, la fabricació de l'*instrumentum*) assegura a una explotació organitzada segons criteris de rendibilitat la seva capacitat per produir i comercialitzar un excedent (CARANDINI, 1980, 2).

El volum principal d'aquests recursos es destinaria a la producció artesanal, especialment a aquella orientada directament a la fabricació de l'*instrumentum*: metal·lúrgia, ceràmica. En aquesta situació, l'explotació de recursos naturals adquireix un interès directe pel propietari rural. Un reflex d'això ho trobem en l'al·lusió dels Saserna, recollida en forma de polèmica per Varró, als límits de l'agricultura (VARRÓN, RR. I.2.22-23). Per aquests agrònoms, la distinció entre les activitats econòmiques que s'inclouen en aquella (*figlinae*) i les que no (*lapidicinae, harenariae*) és el resultat de la complementarietat d'aquestes activitats respecte a l'agricultura. Atès que l'explotació de *figlinae* es destina a la fabricació d'àmfores i *dolia* en què s'emmagatzema la producció agrícola, la producció ceràmica s'inclou en l'àmbit de l'agricultura (REVILLA, 1993, 21; CAPOGROSSI COLOGNESI, 1981, 447).

La importància d'aquest ús també explica l'interès dels agrònoms per la diversitat de recursos d'un *fundus* ideal (per exemple, a COLUMELLA, I, 2, 2-4) i, especialment, les regulacions del Digesto referides als drets d'explotació d'alguns recursos: servitud, quan les matèries primeres, sense elaborar o destinades a l'artesanat, s'empren per cobrir les necessitats internes; usdefruit, si la matèria o el producte elaborat amb aquesta es destinen a la venda (D. 8.3.6 PAULUS).

L'organització de totes aquestes activitats pot integrar-se perfectament en el ritme productiu i quotidià d'una explotació rural, tal com mostren algunes referències del Digesto a l'organització de la mà d'obra (D. 33.7.25.1 IAV.). Aquesta integració s'observa, igualment, en la utilització d'una sèrie de formes de gestió que assegurin l'abastament de les necessitats del *fundus* i el control, en darrera instància, del propietari: *locatio/conductio, negotiatio per servos* a través d'una *praepositio*. Totes poden aplicar-se al conjunt de pràctiques econòmiques que apareix a la *villa* (DI PORTO 1983, 19s. i 57; MANACORDA 1985; 1989, 453ss.; REVILLA 1993, 134).

Paral·lelament, algunes activitats del *fundus* poden organitzar-se de forma autònoma i a major escala, o evolucionar cap a la seva independència des d'una posició vinculada a l'agricultura (REVILLA 1993, 132). Aquesta situació nova pot resultar de la presència de certes condicions favorables, la importància de les quals destaquen els agrònoms. Entre aquestes, s'inclouen l'emplaçament favorable respecte a vies de comunicació o una ciutat (VARRÓ RR. I.16.3; COLUMELLA I.2.3) i l'existència de recursos, resultat de la diversitat natural d'un indret. Però el desenvolupament d'aquestes activitats només és possible per la iniciativa d'un propietari, en relació amb les seves possibilitats econòmiques i mentalitat; la mateixa iniciativa que s'aplica al desenvolupament d'una agricultura que comercialitza els seus excedents. Varró és l'agrònom que reflecteix millor aquesta mentalitat i les seves conseqüències. En la seva polèmica amb els Saserna, separa radicalment l'agricultura de tota altra activitat que es pugui integrar al *fundus*; però recomana el seu desenvolupament pels beneficis que suposen.

La producció artesanal pot organitzar-se en aquest sentit. L'arqueologia mostra l'existència de produccions destinades a la venda en moltes *villae*. Entre aquestes destaquen metalls, vidre, teixits i, especialment, les

ceràmiques. Ja s'ha assenyalat que la fabricació d'*instrumenta* per a les necessitats internes d'una explotació pot comportar-ne igualment la venda. Però certs casos mostren la fabricació d'elements destinats a un consum molt ampli, fomentada en el marc de formes organitzatives més autònomes. En el cas de la Tarraconesa i de la Gàl·lia Narbonesa, sabem que alguns terrissaires de *villae* varen incloure terra sigil·lada, imitacions de ceràmiques de cuina africana i certs tipus de ceràmica comuna estandarditzats en els seus repertoris (REVILLA, 1993, 132 i n. 329; LAUBENHEIMER 1985, 217). La selecció d'aquests tipus i les formes de fabricació només es poden entendre per una voluntat decidida de comercialització. A més a més de la ceràmica, poden incloure's altres produccions artesanals per a la venda en l'àmbit del *fundus*. Cal afegir-hi activitats relacionades amb la venda fraccionada de productes agrícoles (*lestavernae deversoriae* assenyalades por Varró a *RR. I, 2, 23*).

Algunes referències literàries permeten observar una situació similar en l'aprofitament dels recursos naturals. En totes existeix una percepció clara de les possibilitats que ofereixen els recursos del *fundus* i dels beneficis de la seva comercialització (VEYNE, 1978, 263; GABBA 1980, 92; GIARDINA 1981, 103). En certs casos, Cató és el millor exemple, aquestes activitats poden arribar a desplaçar l'agricultura (D. 7.1.13.5 ULP.).

Economia rural al Solsonès

La manca d'excavacions no permet establir concretament les pràctiques econòmiques desenvolupades a les *villae* i la seva evolució durant l'època imperial. Les úniques dades disponibles es relacionen amb la producció artesanal de ceràmiques.²

L'existència de centres productors de terra sigil·lada hispànica al Solsonès pot analitzar-se en el marc de la diversitat de pràctiques econòmiques integrades a la *villa*. Fins al moment, han estat localitzats dos tallers, Solsona i Abella, el període d'activitat dels quals es situa al segle II dC (SERRA VILARÓ 1923-24; 1924-25; MAYET 1984, 23). La producció d'ambdós indrets és molt similar. Aquest fet, juntament amb la proximitat dels emplaçaments, ha fet pensar en un únic centre productor, d'entitat i distribució reduïdes, que dependrien d'un propietari rural (MAYET 1984, 23, 221s). Aquesta situació coincideix parcialment amb el que coneixem d'altres tallers productors de terra sigil·lada de Catalunya, generalment localitzats en *villae*, i amb una producció limitada (ROCA 1978, 5-30).

No obstant això, existeixen diferències importants. En primer lloc, si bé és cert que a tallers de *villae* (Corbins, Riudoms) només es coneix la terra sigil·lada,

2. Les dades més recents de l'arqueologia a la comarca poden donar més llum a la qüestió de l'economia del Solsonès a l'època romana. Ens referim a l'aparició d'elements de treball que poden associar-se al cultiu i explotació de la vinya, com són les premses. Agraïm aquí les dades revelades per Jordi Guàrdia i Felip, del jaciment de Segués de Pinós del Solsonès, encara en procés d'estudi. El jaciment sembla datar-se de moment en època tardo-romana o altmedieval i podria tractar-se d'un assentament rural d'explotació tal com ho testimonia la presència de contrapesos i bases de premsa.

a d'altres aquesta podria integrar-se en un repertori més ampli que inclouria ceràmiques comunes, àmfores i material de construcció. Aquesta situació caracteritza alguns tallers rurals amb producció diversificada de províncies com la Gàl·lia Narbonesa, que inclouen la sigil·lada dins el seu repertori en períodes concrets (REVILLA 1993, 132; LAUBENHEIMER 1985, 217). En el cas de la Tarraconesa, el desconeixement dels tallers impedeix establir la forma i moments en què s'organitza la fabricació dels diversos elements. És probable, però, que en alguns casos, sigil·lades i altres receptacles fossin fabricats de forma simultània.

D'altra banda, la producció d'Abella-Solsona no sembla tenir un caràcter tan limitat com s'ha pretès quan es parla del seu mercat (MAYET 1984, 221 ss.; PAZ PERALTA 1991, 54). En concret, no sembla lògica una fabricació d'atuell que exigeix certs principis tècnics i la imitació de formes i motius decoratius amb l'única finalitat d'abastir les necessitats del personal domèstic d'un propietari, com s'ha pretès. La terrisseria deuria abastir les *villae* dels territoris de Setelsis i altres nuclis, com *Iesso* i *Sigarra*. Sigil·lades d'Abella-Solsona apareixen, per exemple, a la vil·la de la Jove, a Vilanova de l'Aguda (la Noguera) (BARTLETT et al. 1990, 33). A més, existeixen indicis d'una distribució de caràcter regional. Tot i que esporàdicament, ceràmiques d'aquest centre apareixen, per exemple, al litoral català (RIBAS 1972, fig. 35,7), vall mitjana de l'Ebre (PAZ PERALTA 1991, 35) i àrea pirinenca (Llívia; materials dipositats a l'Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà). El problema és determinar l'entitat d'aquesta dispersió (fig. 7).

La qüestió de l'entitat i de les formes organitzatives que expliquen les característiques de producció i distribució cal analitzar-la en un marc més ampli. Dins d'aquest s'han d'incloure les possibilitats físiques de

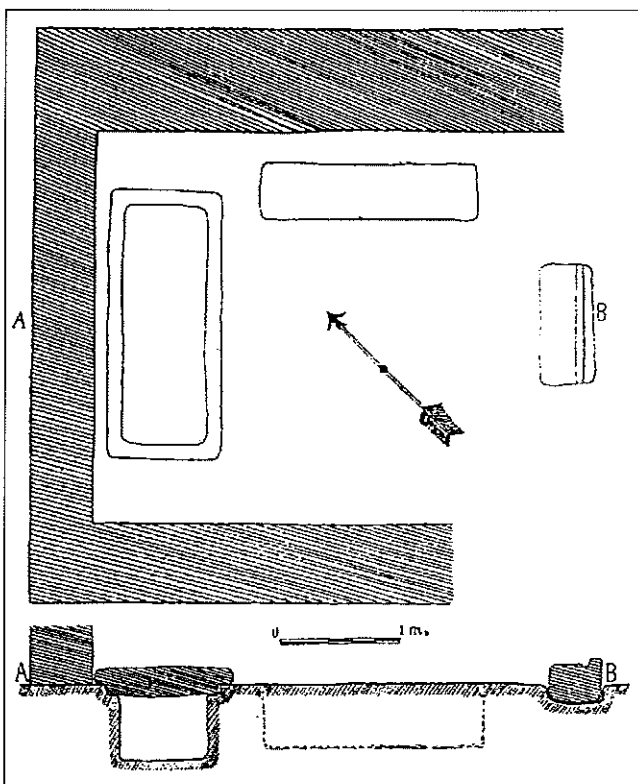

Fig. 7a. - Planta del monument funerari de cal Passavant, publicada per Serra i Vilaró el 1925.

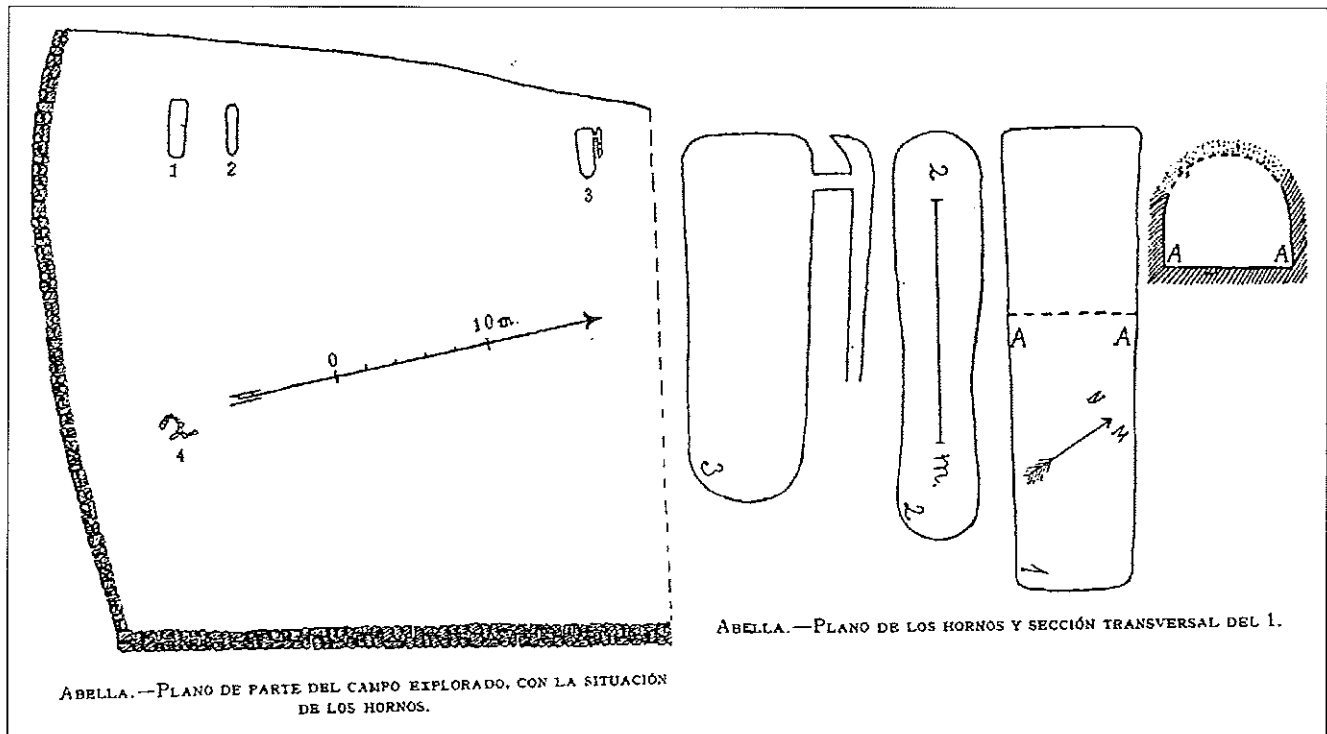

Fig. 7b. - Plantes dels forns d'Abella, publicades per J. Serra i Vilaró, l'any 1925.

l'explotació: matèries primeres, aigua i combustible, comunicacions, situació respecte al medi urbà (JACOB, 1984, 349-360). Però l'element central és la capacitat econòmica i l'interès del propietari per obtenir un benefici addicional organitzant una activitat, artesanal o d'altre tipus que aprofita els recursos naturals dels seus *fundi* (DI PORTO, 1984a, 57). La seva iniciativa, reflectida en les inversions i en l'ús de formes organitzatives diverses, determinaran el volum de l'activitat. En el cas de la producció ceràmica, els estudis recents destaquen el paper actiu del propietari rural, reflectit en la diversitat de formes organitzatives emprades. Aquesta intervenció es produeix, fins i tot, en el marc dels grans centres de producció de terra sigil·lada de les Gàl·lies o d'Hispania, tradicionalment considerats com entitats formades per ceramistes independents (PUCCI 1986, 703-710; HALEY 1988, 141-156). Les formes de gestió utilitzades (*locatio/conductio*, *negotiatio per servos*) estan suficientment adaptades per assegurar el control del propietari sobre la marxa de l'activitat i els beneficis, al mateix temps que li permeten desentendre's de la conducció directa (COCKLE 1981, 87-97; STEINBY 1982, 227-237; 1993; AUBERT 1993, 171-181).

En aquest context pot explicar-se millor tant l'entitat de l'activitat com la seva distribució. La situació geogràfica dels tallers d'Abella i Solsona no és casual, ja que s'emplacen a indrets que reuneixen les condicions necessàries per al seu funcionament: zones argiloses, explotades fins a avui, boscos i aigua abundants. Aquesta ubicació prop de la xarxa hidrogràfica que vincula el Solsonès al Llobregat i al litoral no s'explica únicament per la necessitat d'aigua. També cal tenir present, com ja s'ha vist, que es troben situats en la última important ruta transversal est-oest prepirinenca i propers a altres rutes antigues, com la del Segre, i altres documentades en època medieval, com la *strata cardonense*.

La implantació d'aquests tallers reflecteix una valoració de les possibilitats que ofereixen les comunicacions per a l'expansió d'un centre artesanal (JACOB, 1984, 354). Aquesta valoració només es pot entendre per la pretensió d'accedir a un mercat més ampli. En el mateix sentit cal valorar la presència d'un repertori formal molt més diversificat que el que es coneix en altres tallers de *villae*. Tot i ser cert que aquests es coneixen molt poc, el seu repertori és molt limitat. Enfront d'ells, Abella-Solsona produeix diversos tipus de receptacles llisos (Drag. 15-17, 27, 35; Ritt. 8; Hispànica, 4; Ludowici Tb) i la forma decorada Drag. 37 (MAYET 1984, 21; MEZQUÍRIZ 1985, 112; PAZ PERALTA 1991, 35); la majoria són formes molt conegudes en el repertori de la terra sigil·lada hispànica. L'entitat de l'activitat i l'intent de projecció més enllà dels límits locals poden relacionar-se millor amb les possibilitats d'inversió, recursos naturals i mà d'obra que coincideixen en un gran propietari, el qual pot utilitzar en millors condicions les formes de gestió esmentades (PUCCI, 1986, 708). Un problema diferent és el grau d'intervenció d'aquests personatges en la comercialització del producte. Per alguns tallers hispànics on es coneix la presència de grans propietaris, s'ha proposat una intervenció directa (HALEY 1988, 151s; ESPINOSA 1988, 272). No obstant això, la varietat de formes organitzatives que separen el propietari rural de la intervenció directa en la producció pot aplicar-se igualment a la distribució.

La proposta d'identificació dels propietaris d'aquest taller, bé que mancada de dades més concloents, s'integra perfectament en aquest context socioeconòmic. R. Wiegels ha relacionat les marques *Ter* () *Pater* () d'aquesta sigil·lada, que es podria desenvolupar com *Terentius Paternus*, amb un M. *Terentius Paternus Aesonensi* (*sic*) mort a Roma als 18 anys i que podria pertànyer a una família destacada (CIL VI, 27198; WIEGELS 1975, 389; FABRE et al. 1985, 63s i n. 68; MAYET

1975, 201). Aquest últim autor dubta entre *Tertius* o *Terentius*. El dedicant, un llibert anomenat *Licinius Polytimus* podria vincular-se pel seu *nomen* als *M. Licinii*, una família molt important d'Aeso (FABRE et al., 1985, 65s, n. 74; PONS, 1979). Si s'accepta aquesta identificació, es podrien establir, doncs, certes relacions entre famílies de l'aristocràcia municipal. De fet, és possible que aquestes relacions entre *Licinii* i *Terentii* siguin més àmplies i formin una veritable xarxa de «proteccions» i clientele que es tradueix en el control de la vida social i política d'aquestes comunitats urbanes. Disposaríem, a més a més, d'un índex de quina podria ser l'estructura patrimonial d'una família important: una propietat rural dispersa en els territoris d'algunes ciutats de la Catalunya interior (cosa que pot explicar els lligams amb altres famílies) i que desenvolupa una sèrie d'activitats econòmiques que tenen com a base recursos naturals que integra el seu patrimoni. No podem precisar les formes exactes d'explotació, però segurament devien ser indirectes; la mateixa dispersió de les propietats així ho fa pensar.

El cas representat pels centres d'Abella i Solsona no és l'únic conegut a la comarca. L'inventari del patrimoni arqueològic comarcal realitzat el 1991 permeté localitzar un taller, ja esmentat per Mn. Serra Vilaró («Can Nadal», dins *Carta Arqueològica*) situat al costat d'una *villa*. La manca d'excavació impedeix proposar una cronologia precisa del seu període d'activitat. Tampoc no pot establir-se exactament el repertori d'elements fabricats que es redueix, de moment, a *tegulae*. Un cas similar podria ser a la casa Roqueta, prop de Cardona, on també s'ha localitzat un forn que produïa *tegulae* (PETRUS 1957-59). En ambdós casos, es podria tractar de petits centres vinculats a les necessitats constructives d'una *villa*, amb un període d'activitat molt limitat. Tanmateix, els materials de construcció apareixen amb molta freqüència en el repertori dels terrissaires catalans (significativament, en àrees amb un poblament rural molt dens i a la proximitat de nuclis urbans com *Tarraco*, *Barcino*, *Baetulo* o *Iluro*).

Els tallers de Can Nadal i casa Roqueta respon probablement als mateixos principis que inspiren l'aparició de tallers al litoral i deuria abastar els establiments rurals propers i, potser, a les ciutats properes. Els paral·lels etnogràfics i l'arqueologia mostren que els materials constructius poden ser desplaçats a llargues distàncies (REVILLA 1993, 128-129; DE LIGT 1990-91). Una anàlisi futura permetrà establir si es tracta d'una producció especialitzada o d'una gamma diversificada d'elements d'ús domèstic que tindria un mercat més ampli.

Conclusió

L'existència d'activitats artesanals en l'àmbit de la *villa* demostra la implantació d'uns sistemes d'explotació característics de l'economia romana al Solsonès; això es fa palès especialment quan es tracta d'una producció d'una certa entitat i qualitat d'elements d'ampli consum i interessada en una comercialització de radi regional. La implantació d'aquestes activitats respon de forma només parcial al principi d'autarquia propi de tot nucli rural. L'interès real és la vinculació d'un conjunt d'activitats complementàries a l'agricultura, o el seu desenvolupament per produir un rendiment propi; ambdós casos suposen l'explotació intensiva dels recursos naturals. Aquestes activitats s'integren dins un sistema econòmic dinàmic, desenvolupat plenament a certes àrees d'Itàlia i de l'occident romà durant l'alt imperi. Les seves característiques són objecte d'una reflexió acurada en els tractats d'agronomia, que constitueixen una font important d'informació, però que no sempre es pot utilitzar directament en l'estudi de certs territoris provincials. El poblament i el sistema d'explotació que defineixen el paisatge del Solsonès responen, en bona part, a aquest model econòmic, encara que potser no en la mateixa mesura que altres àrees del litoral català, de romanització més antiga i intensa. Només la continuació de la investigació permetrà establir la importància del fenomen.

Ramon Cardona

Josep Pou

Víctor Revilla

Universitat de Barcelona

Bibliografia

ABADAL, 1967

R. d'Abadal, *Els precedents antics a la història de Catalunya*, Barcelona, 87 ss.

ALDOMÀ, PUJADES, 1987

R. Aldomà i J. Pujades, *L'economia del Solsonès. Aprofitament integrat dels recursos comarcals*, Barcelona.

AUBERT, 1993

J. J. Aubert, «Workshop managers», W. V. HARRIS (ed.), *The Inscribed Economy*, Roma 1992 (Ann Arbor)...

BACH, 1988

A. Bach, *Navès i l'antiga Vall de Lord*, Solsona.

BACH, 1990

R. Bach, *Olius. Un poble del Solsonès*. Solsona.

BARTLETT et al., 1990

X. Bartlett, J. M. Puche i E. Sorribes Tirrò, «La romanització a la vall del Llobregós: el cas de la villa de la Jove i del poblat del Tossal del Barcelonès», *VIIIè Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, 1988, 27-34.

BERTRAN, 1983

P. Bertran, «El monestir de Sant Vicenç de Cardona al segle XI», *Cardener*, 1, 29-51.

CAPOGROSSI COLOGNESI, 1981

L. Capogrossi Colognesi, «Proprietà agraria e lavoro subordinato nei giuristi e negli agronomi latini tra Repubblica e Principato», a A. GIARDINA, A. SCHIAVONE (eds.), *Società romana e produzione schiavistica*, I Roma-Bari, 445-54.

CARANDINI, 1980

A. Carandini, «Il vigneto e la villa del fondo di Settefinestre nel Cosano: un caso di produzione agricola per il mercato transmarino», a J. H. D'ARMS, E. C. KOPFF (eds.), *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History*, MAAR XXXVI, 1-10.

CARANDINI, 1985

A. Carandini, «De Villa perfecta», A. CARANDINI (ed.), *Settefinestre. Una villa schiavistica nell'Etruria romana, I, la villa nel suo insieme*, Modena, 107-137.

CARTA ARQUEOLÒGICA: SOLSONÈS, 1991

Carta Arqueològica, Solsonès, arxiu d'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya, Servei d'Arqueologia, realitzada l'any 1991 per I. Estany, G. García i J. Pou.

COCKE, 1981

H. Cocke, «Pottery Manufacture in Roman Egypt: a New Papyrus», *JRS* 71, 87-97.

DE NEEVE, 1984

P. W. De Neeve, *Colonus*, Amsterdam.

DE LIGT, 1990-91

L. de Ligt, «Demand, Supply, Distribution: the Roman Peasantry between Town and Countryside: Rural Monetizations and Peasant Demand», *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* IX-2, 24-26; «Supply, Distribution and a Comparative Perspective», *ibid.* X-1, 33-77.

DI PORTO, 1984a

A. di Porto: *Impresa collettiva e schiavo «manager» in Roma antica (sec. II aC-II sec. dC)*, Milà, 57.

- DI PORTO, 1984b
A. di Porto, «Impresa agricola ed attività collegate nell'economia della "villa". Alcune tendenze organizzative», *Sodalitas, Scritti in onore di Antonio Guarino*, VII, Nápoles, 3.235-77.
- ESPINOSA, 1988
U. Espinosa, «Riqueza mobiliaria y promoción política: los Mamili de Tritium Magallum», *Gerion* 6, 263-272.
- FABRE et al., 1985
G. Fabre, M. Mayer, I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne, II, Lérida*, París.
- GABBA, 1972
E. Gabba, *Esercito e società nella Repubblica romana*, Florència, 289ss.
- GABBA, 1980
E. Gabba, «Riflessioni antiche e moderne sulle attività commerciali a Roma nei secoli II e I aC», D'ARMS, KOPFF (eds.), *Seaborne commerce*, 91-102; ara a E. GABBA, *Del buon uso della ricchezza*, Milà, 89-105.
- GARCIA, ZAMORA, 1994
J. Garcia i D. Zamora, «La vall de Cabrera de Mar. Un model d'ocupació del territori a la Laietània ibèrica», *Laietania* 8, 145-180.
- GIARDINA, 1981
A. Giardina, «Allevamento ed economia della selva in Italia meridionale: trasformazioni e continuità», A. GIARDINA, A. SCHIAVONE (eds.), *cit.*, vol. I, 87-113.
- GURT, 1993a
J. M. Gurt, Pla d'Abella, Navès, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona, 217.
- GURT, 1993b
J. M. Gurt, La Rectoria, Navès, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana, campanyes 1982-1989*, Barcelona, 218.
- GURT et al., 1987
J. M. Gurt, M. Miret, J. Xandri, «Dades sobre la romanització a la comarca del Solsonès (Lleida)», *Jornades Internacionals d'Arqueologia romana*. Granollers, 39-44.
- GUIPART, PERA, 1995
J. Guitart, J. Pera, «En torno a la urbanización romana en el interior de la actual Cataluña. La arqueología de Iesso (Guissona, Lérida)», a *I Congreso de Arqueologia Peninsular, Porto, Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, 35-1, 339-349.
- HALEY, 1988
E. W. Haley, «Roman Elite Involvement in Commerce: the Case of the Spanish TT. Mamiliii», *AEA* 61, 141-56.
- JACOB, 1984
J. P. Jacob, «Réflexion sur le choix du lieu d'implantation des ateliers de potiers gallo-romains», *Hommages à Lucien Lerat*, Besançon, 349-60.
- KEAY, 1990
S. J. Keay, Processes in the Development of the Coastal Communities of Hispania Citerior in the Republican Period, en T. BLAGG, M. MILLET (eds.), *The Early Roman Empire in the West*, Londres, 119-150.
- KNAPP, 1975
R. C. Knapp, *Aspects of the Roman Experience in Iberia. 206-100 BC*, Valladolid.
- LAUBENHEIMER, 1985
F. Laubenheimer, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise*, París, 217.
- LEVEAU, 1983
P. Leveau, «La ville antique et l'organisation de l'espace rural. Villa, ville, village», *Annales ESC*, 38-4, 920-942.
- LLORENS, 1986
A. Llorens, *Solsona i el Solsonès en la història de Catalunya*, Lleida.
- MANACORDA, 1985
D. Manacorda, «Schiavo "manager" e anfore romane: a proposito dei rapporti tra archeologia e storia del diritto», *Opus* IV, 141-51.
- MANACORDA, 1989
D. Manacorda, «Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali», a *Amphores romaines et histoire économique*, 443-67.
- MARTIN, 1971
R. Martin, *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales*, París.
- MARTIN, 1980
R. Martin, «Du Nouveau Monde au Monde Antique: quelques problèmes de l'esclavage rural», *Ktéma* 5, 161-175.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, 1992
J. Martínez Gázquez, *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona.
- MAYET, 1984
F. Mayet, *Les céramiques sigillées hispaniques. Contribution à l'histoire économique de la Péninsule ibérique sous l'Empire Romain*, París, 21, 23, 221ss.
- MENÉNDEZ PIDAL, 1954
R. Menéndez Pidal, «A propósito de la II i la I latinas: colonización suritalica en España», *Boletín de la Real Academia Española*, año XLIII, t. XXXIV, 165-216.
- MEZQUÍRIZ, 1985
M. A. Mezquíríz, «Terra sigillata ispanica», a *Atlante delle forme ceramiche, II, Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero)*, Roma, 97-174.
- NICOLET, 1988
C. Nicolet, *Rendre à César: économie, société, fiscalité dans la Rome antique*, París.

PAZ PERALTA, 1991

J. A. Paz Peralta, *Cerámica de mesa romana de los siglos III al VI dC en la provincia de Zaragoza*, Zaragoza, 35, 54.

PETRUS, 1957-59

M. Petrus, «Prospecciones arqueológicas en la comarca de Cardona», *Ampurias*, XIX-XX, 210-212.

PONS, 1979

J. Pons, «Marcus Licinius Celtiber, un membre important de l'aristocràcia municipal d'Aeso. Nous materials epigràfics», *Faventia* I-1, 99-110.

PONS, 1994

J. Pons, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.

PRINCIPAL, RIGAU, 1993

J. Principal, D. Rigau, «Un assentament rural romà al Solsonès: "La Casa Cremada" (Su)», *Ilerda «Humanitats»*, 50, 95-108.

PUCCI, 1986

G. Pucci, «Artigianato e territorio: le officine ceramiche galliche», a A. GIARDINA (ed.), *Società romana e impero tardoantico*, III (Roma-Bari) 703-10.

REVILLA, 1993

V. Revilla Calvo, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina (Tivissa, Tarragona)*, Barcelona.

REVILLA, 1995

V. Revilla Calvo, *Producción cerámica, viticultura y economía rural en Hispania Tarraconense (siglos I aC-III dC)*, Barcelona.

RIBAS, 1972

M. Ribas, «La villa romana de la Torre Llauder de Mataró», *NAH, Arqueología* I, 115-80.

RIGHINI, 1971

V. Righini, «Officine artigianali e nuclei industriali nella villa romana», a *La villa romana, Giornata di Studi Russi*, Faenza 1970 (Faenza) 29-36.

RIU,

M. Riu, «Els camins medievals i els ponts de Vallonga i de les Cases de Posada», *Cardener*, 2, 65-87.

ROCA, 1978

M. Roca, «Producció de sigillata a la villa de la Salut», *Arraona* VI, 5-30.

SCHULTEN, 1940

A. Schulten, *Fontes Hispaniae Antiquae*, fasc. V, «Las Guerras de 72-19 a. de J.C.», Barcelona.

SCHULTEN, 1949

A. Schulten, *Sertorio* (Barcelona).

SERRA VILARÓ, 1908

J. Serra Vilaró, *Notes històriques d'Olius* (Barcelona).

SERRA VILARÓ, 1920

J. Serra Vilaró, «Excavaciones en el poblado ibérico de Castellvell. Solsona», *MJSEA* XXVII.

SERRA VILARÓ, 1922

J. Serra Vilaró, «Poblado ibérico de Sant Miquel de Sorba», *MJSEA* XLIV.

SERRA VILARÓ, 1923-24

J. Serra Vilaró, «Estación ibérica, termas romanas y taller de sigillata en Solsona», *MJSEA* LXIII, 18-31.

SERRA VILARÓ, 1924

J. Serra Vilaró, *Metal·lúrgia Prehistòrica a Catalunya* (Solsona).

SERRA VILARÓ, 1924-25

J. Serra Vilaró, «Cerámica en Abella. Primer taller de terra sigillata descubierto en España», *MJSEA* LXXIII, 1-22.

SERRA VILARÓ, 1961

J. Serra Vilaró, «Castell de Riner, senyoriu dels repobladors de l'Espluga de Francolí», *Boletín Arqueológico*, 50-51.

STEINBY, 1982

M. Steinby, «I senatori e l'industria laterizia, Epigrafia e ordine senatorio», *Tituli* 4 (Roma) 227-37.

STEINBY, 1993

M. Steinby, «L'organizzazione produttiva dei laterizi: un modello interpretativo per l'instrumentum in genere?», a W. V. HARRIS (ed.), *The Inscribed Economy*, Roma 1992 (Ann Arbor) 139-43.

TARRADELL, 1978a

M. Tarradell, *Les ciutats romanes dels Països Catalans* (discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona).

TARRADELL, 1978b

M. Tarradell, «Un fortí romà a Tentellatge (Navès, Solsonès)», *II Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 245-250.

TCHERNIA, 1986

A. Tchernia, *Le vin de l'Italie romaine*, Roma.

VEYNE, 1979

P. Veyne, «Mythe et réalité de l'autarcie a Rome», *REA* LXXXI 3/4, 261-80.

VILA VALENTÍ, 1973

J. Vilà Valentí, *El món rural a Catalunya*, Barcelona.

WHITE, 1967

K. D. White, *Agricultura Implements of the Roman World*, Cambridge.

WHITE, 1975

K. D. White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge.